

Inhoud

Inleiding	11
Scheppingsverhalen in de actualiteit van het geloof	12
Scheppingsverhaal: bron voor discussie	14
Augustinus en de scheppingsverhalen uit Genesis	16
Augustinus' persoonlijke achtergrond: toehoorder bij de manicheeërs	18
Mani	19
Het manicheïsme	20
- <i>organisatie van de manicheese kerk</i>	20
- <i>de manicheese canon</i>	20
- <i>manicheese opvattingen: kosmologie - strijd op macroniveau</i>	22
- <i>manicheese opvattingen: antropologie - strijd op microniveau</i>	24
- <i>manicheese opvattingen: Jezus Christus in het centrum</i>	24
Crisis in Augustinus' lidmaatschap als toehoorder	25
Augustijnse bronnen	27
<i>De Genesi aduersus manichaeos</i> : achtergronden	28
- <i>doelstelling</i>	29
- <i>inhoud, indeling en stijl</i>	30
- <i>exegetisch uitgangspunt</i>	31
- <i>bronnen en invloeden</i>	32
<i>De Genesi ad litteram liber unus imperfectus</i> : achtergronden	35
- <i>doelstelling</i>	36
- <i>inhoud, indeling en stijl</i>	37
- <i>exegetisch uitgangspunt</i>	38
- <i>bronnen en invloeden</i>	39
Betekenis en actualiteit van beide werken	39
Over de vertaling	41
Praktische informatie	42
1. Aantekeningen in de marge	42
2. Paragraafnummers en tussenkopjes	42

3. Schriftcitaten en -verwijzingen	42
4. Gebruikte afkortingen	43
Literatuur	45
Gebruikte tekstuitgaven	45
Vertalingen	45
a. Nederlandse	45
b. buitenlandse	45
Secundaire literatuur	46
Schema 1 bij <i>De Genesi aduersus manichaeos</i>	48
Schema 2 bij <i>De Genesi ad litteram liber unus imperfectus</i>	50
Genesis 1-3 in Nederlandse vertaling volgens de bijbeltekst van Augustinus	52
Onze wereld in wording	57
Schepping van hemel en aarde [<i>De Genesi aduersus manichaeos</i>]	59
Boek 1	59
Eenvoudige taal	59
Volhardend zoeken	60
In het begin	61
Waarom scheidt God?	62
De onzichtbare en ongeordende aarde	63
Duisternis over de afgrond	64
Komst van het licht	65
De geest van God boven het water	66
Het water	66
Uit niets gemaakt	67
Hemel en aarde	67
Taal vinden voor het onbekende	68
God zag dat het goed was	69
Christus' verbazing	70
God noemde	70

De eerste dag	71
De tweede dag	72
Van onzichtbaar tot zichtbaar water	73
Vruchtbaar en onvruchtbaar gewas	73
Dagen zonder zon, maan of sterren?	74
Tekenen voor de tijd	76
Zon en maan voor dag en nacht	76
Vogels uit water	77
Schadelijke en griezelige dieren	78
Nuttig, schadelijk, overbodig	79
De mens naar het beeld van God	80
Gelijkenis met God	81
De macht van de mens	82
De mens: man en vrouw	82
De macht van de mens	83
Zeer goed	84
God rust	86
Figuurlijk spreken	86
Zeven dagen, zeven tijdperken: eerste tijdperk	88
Tweede tijdperk	88
Derde tijdperk	89
Vierde tijdperk	90
Vijfde tijdperk	90
Zesde tijdperk	91
Zevende tijdperk	93
Ongelijke duur der tijdperken	93
Zeven dagen in ieders leven	94
Boek 2	97
Mensen in het paradijs	97
De slimme slang	98
Historisch en profetisch oogpunt	100
Groen gewas op het veld	101
Regen uit de wolken	102
Bron van onzichtbaar water	103
Regen uit de wolken	104
Figuurlijk gebruikte woorden	105

Schepping van de mens	106
Boetseren uit modder	107
Levensadem	107
Menselijke ziel en geest: schepsel van God	109
Heerlijkheden van het paradijs	110
Rivier in het paradijs	111
De mens en zijn vrouw	113
Adam in diepe slaap	114
Adams rib vervangen door vlees	115
Man en vrouw	116
Één lichaam	117
De sluwe slang	117
Zondig verval in het heden	118
Verleiding	119
Lust voor het oog	120
Adam verbergt zich voor God	121
De schuld ligt bij een ander	122
Straf voor de slang	123
Aarde eten	124
Vijandschap tussen vrouw en slang	124
Straf voor de vrouw	125
Straf voor de man	126
Moeder van de levenden	127
Dierenvellen	128
“Als een van Ons”	129
Adam het paradijs uit	130
Cherubs en het vlammeende zwaard	131
Naar de levensboom	132
Adam en Eva: Christus en de kerk	133
De slang en de manicheeërs	135
Christus een slang?	136
Op borst en buik	137
Terug naar het paradijs?	138
Kort geloofsonderricht voor manicheeërs	139
Manichees onderricht en augustijns inzicht	140

Geheimen van de natuur

[<i>De Genesi ad litteram liber unus imperfectus</i>]	143
Aanleiding en opzet	143
Kernpunten van katholiek geloven: schepping	144
Zonde	144
Vernieuwing	145
Vier methoden van bijbeluitleg	146
Het begin	146
Engelen	147
Tijd	147
Hemel en aarde	148
Heelal	149
Ongeordende aarde	149
Zaad van de hemel en de aarde	150
Water	151
Beweeglijk water	152
Drie namen voor één element	153
De wil van de kunstenaar	153
De geest van God: twee betekenissen	154
Een derde betekenis	155
Onuitsprekelijk spreken	155
Veranderlijk licht	156
Engelen	157
Blijdschap en goedkeuring	157
Afwezigheid van licht	158
Nog meer soorten licht	158
Duisternis op zijn plaats	159
Gods noemen	161
Dag en nacht	162
Maken zonder duur	162
Gewelf tussen de wateren	164
Zo gebeurde het	165
Alles tegelijk	166
Eenheid	167
Scheiden met namen	168
Voortbrengen	168
De aarde en haar gewassen	169

Wat is een dag?	170
Hemelse constructie	171
Tekenen van de tijd	172
Ze moeten er komen	173
Alle dagen vol	173
Gods werk	174
Heersers over dag en nacht	174
Opkomst en ondergang	175
Vogels in het water	175
Hemelgewelf	176
Lucht	177
Bronnen en rivieren	178
Levende zielen	179
Alles wat vleugels heeft	179
Zegen van God	180
Maken en ordenen	181
Geef maar een verhevener verklaring	182
Viervoeters en lastdieren	182
Vee	183
Voortreffelijke rede	183
Laten wij maken	184
Het beeld	184
Beeld en gelijkenis	185
Naar Gods beeld en gelijkenis	186
Beeld en gelijkenis van de Vader	187
Beeld van de Drie-eenheid	188
Beeld en gelijkenis	189
<i>Uit Aurelius Augustinus' Retractationes</i>	190
Uit boek 1	190
10. <i>De Genesi aduersus manichaeos libri duo</i>	190
18. <i>De Genesi ad litteram liber unus imperfectus</i>	194
Register	196
Over de vertalers	200

Inleiding

“In het begin schiep God de hemel en de aarde.” In die woorden herkennen vele mensen de eerste zin uit de bijbel, joden en christenen in het bijzonder. Het eerste bijbelvers (Genesis (Gn) 1,1) is hier aangehaald in *De Nieuwe Bijbelvertaling*.¹ Het vervolg lijkt nog steeds overbekend: daarin wordt verhaald hoe God in zes dagen de wereld schept en op de zevende dag uitrust van het werk dat tot stand is gebracht. De stijl is eenvoudig. Iedereen denkt het verhaal te kennen. Of de inhoud ook geloofd wordt is een ander verhaal.

Enkele belangrijke Europese geleerden hebben in de voorbije eeuwen bijgedragen aan de groeiende twijfel over het waarheidsgehalte van het eerste scheppingsverhaal uit de bijbel, of zij dat nu wilden of niet. Om er vier te noemen:

- De Italiaan Galileo Galilei (1564-1642) tornde in navolging van de Poolse astronoom Nicolaas Copernicus (1473-1543) aan de overtuiging dat de aarde het middelpunt was van ons zonnestelsel. Hij kwam daarover in conflict met gezaghebbers van de rooms-katholieke kerk: de zon draaide niet om de aarde zoals tot dan toe werd aangenomen, maar de aarde draaide om de zon en wentelde daarbij schuin om de eigen as. Het conflict werd pas in 1992 bijgelegd toen Galilei door de Poolse paus Johannes Paulus II (1920-2005) officieel werd gerehabiliteerd.
- De Engelsman Charles Darwin (1809-1882) geldt als grondlegger van de evolutietheorie. Hij toonde aan dat het ontstaan van de soortenrijkdom in planten- en dierenwereld vooral wordt gestimuleerd door een proces van natuurlijke selectie. Sindsdien staan inzichten over schepping en evolutie in gespannen verhouding tot elkaar en wordt er heel anders gekeken naar de ontstaansgeschiedenis van de menselijke soort. Kort en bondig: de mens stamt af van soorten die genetisch bijna geheel verwant zijn aan apen.

1 Nederlands Bijbelgenootschap & Katholieke Bijbelstichting, *De Nieuwe Bijbelvertaling met uitleg, achtergronden en illustraties*, Haarlem / 's-Hertogenbosch 2008.

- De Oostenrijkse augustijn Gregor Johann Mendel (1822-1884) ontwikkelde uit kweekproeven met erwten de eerste beginselen van de erfelijkheidstheorie en geldt daardoor als grondlegger van de genetica. Zo zijn bijvoorbeeld andere inzichten ontstaan over persoonlijkheid, karaktereigenschappen en het primaat van de menselijke vrije wil.
- De Duitser Albert Einstein (1879-1955) publiceerde in 1905 de eerste aanzetten tot wat later de *speciale relativiteitstheorie* is gaan heten. Daarin wordt afgerekend met alle zogenaamd absoluut geldige waarnemingen van beweging en stilstand en van tijd en ruimte, omdat elke waarnemer zelf altijd beweegt. Niets is meer wat het lijkt en om die moeilijke theorie met een sprekend voorbeeld toe te lichten: wanneer je twee dezelfde klokken laat meereizen in twee vliegtuigen, waarvan er een naar het oosten en een naar het westen vliegt, dan loopt na verloop van tijd de westwaarts bewegende klok sneller dan de oostwaartse. Tot in het uiterste doorgevoerd is het zelfs denkbaar dat een reiziger na een lang verblijf in de ruimte bij terugkeer op aarde jonger blijkt dan de eigen dochter of zoon!

Tegen zulke geniale wetenschappelijke persoonlijkheden lijkt iedere predikant of catecheet het bij voorbaat af te leggen, die zich wil inzetten om het belang en de betekenis van het eerste bijbelverhaal uiteen te zetten.

Scheppingsverhalen in de actualiteit van het geloof

De kans is groot dat menig kerklid zich als kind op de basisschool voor het laatst serieus met het scheppingsverhaal heeft beziggehouden, misschien wat later als middelbare scholier tijdens het onderwijs in levensbeschouwing of via kerkelijke catechisatie. In de rooms-katholieke kerk wordt over het scheppingsverhaal zelden of nooit gepreekt. Gn 1,1-2,2 wordt elk jaar als eerste van een reeks bijbellezingen plechtig voorgedragen tijdens de paasnacht. Maar de wake ervan vormt de langste plechtigheid van het jaar, zodat in een eventuele preek nooit uitdrukkelijk aandacht wordt geschonken aan uitleg over de schepping van de wereld.

Met enige regelmaat ontstaat er opschudding in de media wanneer een bekend persoon er openlijk blijk van geeft niet langer meer

te kunnen geloven in een letterlijke of historische betekenis van het bekendste scheppingsverhaal en erkent in de knoop te komen met het geloof in God, de Schepper van hemel en aarde. Opvallend daarbij is dat het in zo'n persoonlijke geloofscrisis vaak lijkt te gaan om een zinvolle interpretatie van de eerste bijbelpagina. Andere bijbelse scheppingsverhalen komen nooit in beeld: zo vergaat het bijvoorbeeld Gn 2,4-25. Daarin lijkt de hele schepping weer van voren af aan te beginnen. In dat tweede verhaal is de schepping van de mens een andere plaats en functie toebedeeld en heeft de scheppende God plots een (andere) naam. In hedendaagse twijfels over onze wereld als schepping van God spelen andere bijbelse scheppingsteksten al helemaal geen rol van betekenis. Heeft iemand in dit verband ooit een ander horen verwijzen naar bijvoorbeeld Job 38-39, Psalm 8 en 104, Wijsheid 8 of naar Daniël 3,52-90?

Mensen twijfelen door wetenschappelijke ontwikkelingen gemakkelijk aan het waarheidsgehalte van de scheppingsverhalen. Toch biedt het openingsverhaal van de bijbel voor aandachtige lezers volop aanknopingspunten om dieper na te denken over betekenissen van de tekst. Binnen augustijns verband heeft in een wat verder verleden Ansfried Hulsbosch al een zorgvuldige bijdrage geleverd om resultaten van modern empirisch wetenschappelijk onderzoek serieus te nemen voor de kerkelijke verkondiging over het geheim van Gods schepping en voor de theologische doordenking van God de Schepper.² Recent heeft paus Franciscus op een eigentijdse manier laten zien hoe de bijbelse scheppingsverhalen in hun symbolische en verhalende taal een diepe wijsheid onderrichten over het menselijk bestaan en zijn historische werkelijkheid.³

Maar men hoeft geen theoloog, bisschop van Rome of schriftgeleerde te zijn om diepere aspecten van het eerste bijbelverhaal op het spoor te komen. Het is evenmin noodzakelijk om daartoe het verhaal in de Hebreeuwse of Griekse grondtekst te lezen. De onderlinge vergelijking van moderne vertalingen kan al helpen om je bewust te worden van enkele bijzondere gesprekspunten. Soms levert alleen al

2 Ansfried HULSBOSCH O.S.A., *De schepping Gods: schepping, zonde en verlossing in het evolutionistische wereldbeeld*, Roermond / Maaseik 1963.

3 Vgl. Paus Franciscus, *Wees geprezen: over de zorg voor het gemeenschappelijke huis*, Rome 2015, in het bijzonder de paragrafen 65-69.

Onze wereld in wording

Schepping van hemel en aarde

[*De Genesi aduersus manichaeos libri duo*]

Boek 1

Eenvoudige taal

[1] Als de manicheeërs¹ eens duidelijk zouden kiezen welke mensen ze wilden misleiden, dan kozen wij ook de geëigende woorden om hen van replek te dienen.² Maar omdat ze met hun dwalingen jacht maken op zowel geletterde als ongeletterde mensen en zij iedereen van de waarheid proberen af te brengen door de waarheid te beloven, zien wij ons genoodzaakt om hun dom gezwets niet met gestileerde en gepolijste taal te weerleggen, maar met voor iedereen duidelijke argumenten.

Ik was dan ook blij met de inbreng van enkele oprechte christenen. Zelf hebben die een wetenschappelijke opleiding genoten, maar na lezing van andere boeken van mijn hand tegen de manicheeërs merkten zij op dat die boeken niet of nauwelijks te begrijpen zijn voor mensen die minder goed zijn opgeleid.³ Daarom hebben ze me vriendelijk

1 Over de manicheeërs zie de inleiding.

2 Over het werk als geheel merkt Augustinus in *retr.* 1,10,1 op: Toen ik mij in Africa had gevestigd, heb ik twee boeken over Genesis geschreven tegen de manicheeërs. Het is inderdaad zo dat alles wat ik heb besproken in eerdere boeken, waarin ik heb laten zien dat God in de hoogste mate de goede en onveranderlijke schepper is van alle veranderlijke naturen en er geen enkele natuur of substantie slecht is, voor zover zij natuur of substantie is, al bedoeld is om mijn voortdurende waakzaamheid tegen de manicheeërs te tonen. Maar deze twee boeken tegen hen zijn toch vooral gepubliceerd ter verdediging van de oude wet, die zij in hun waanzinnige dwaling met zulke hartstochtelijke ijver bestrijden. Het eerste boek begint met de behandeling van de woorden: "In het begin maakte God de hemel en de aarde," en gaat door totdat zeven dagen voorbij zijn en we lezen dat God op de zevende dag rustte. Het tweede boek begint met de behandeling van de woorden: "Dit is het boek van de schepping van de hemel en de aarde," en gaat door tot Adam en zijn vrouw zijn weggezonden uit het paradijs en er een wacht is geplaatst voor de levensboom. Vervolgens heb ik aan het einde van het boek het geloof van de katholieke waarheid tegenover de dwaling van de manicheeërs geplaatst; wat zij beweren en wat wij zeggen heb ik beknopt en duidelijk samengevat.

3 Het is niet duidelijk op welke geschriften Augustinus hier precies doelt. Eerder voltooide hij *Contra academicos*, *De beata uita* en *De ordine* in 386; *De immortalitate animae* in 387; *De musica*, *De quantitate animae*, *De moribus ecclesiae et de moribus manichaeorum* en *De libero arbitrio* waren deels nog niet voltooid en gepubliceerd toen hij dit werk aanvatte. Vooral in de laatste twee genoemde werken gaat Augustinus uitdrukkelijk in op de weerlegging van manicheese inzichten.

voorgesteld om gewone spreektaal te gebruiken als ik die verderfelijke dwalingen wilde verdrijven uit de geesten van mensen zonder opleiding. Geletterden begrijpen gebruikelijke en eenvoudige taal immers prima, terwijl geleerde taal voorbij gaat aan de ongeletterden.

Volhardend zoeken

[2] Van de manicheeërs weten we dat ze de geschriften van het Oude Testament afkeuren, terwijl zij die niet eens kennen. Daarmee maken ze onze zwakke en kleine geloofsgenoten belachelijk en misleiden ze hen die niet weten hoe ze op kritiek moeten reageren. Want er is geen bijbelboek dat je niet met gemak kunt beschadigen voor hen die het niet begrijpen.

De goddelijke voorzienigheid laat zoveel ketters met uiteenlopende dwalingen toe om ervoor te zorgen dat wij, wanneer ze ons bespotten en ons vragen stellen waarop we geen antwoord weten, juist dan onze luiheid afschudden en ons gaan verdiepen in de goddelijke geschriften. Daarom zegt de apostel Paulus: “Het is onvermijdelijk dat er veel ketterijen zijn zodat duidelijk wordt wie van u betrouwbaar is.”⁴

Goede leraren zijn betrouwbaar voor God. Voor de mensen zijn die alleen zichtbaar als ze hun functie van leraar ook daadwerkelijk uitoefenen. Maar daartoe zijn ze alleen bereid voor wie zoekt. Jammer genoeg zijn velen te lui om op zoek te gaan, tenzij ze door de problemen en beledigingen van de ketters als het ware uit hun slaap worden gewekt, zich voor hun gebrek aan kennis schamen en zich in gevaar gebracht voelen door hun onwetendheid. Maar als ze het juiste geloof bezitten, zwichten ze niet voor de ketters. Dan zoeken ze nauwgezet uit hoe ze moeten antwoorden en laat God hen niet in de steek: wanneer ze vragen krijgen ze antwoord, wanneer ze zoeken vinden ze en wanneer ze kloppen wordt er voor hen opengedaan.⁵

Zij die de hoop opgeven dat ze in de katholieke leer kunnen vinden wat ze zoeken, worden verpletterd onder hun dwalingen. Maar als ze volhardend blijven zoeken, keren ze na enorme inspanningen, vermoeid en dorstig en bijna dood, terug tot de bronnen waarvan ze waren afgedwaald.

4 1 Kor 11,19 volgens de Latijnse tekst.

5 Vgl. Mt 7,7 en Lc 11,9.

In het begin

[3] Op het eerste boek van het Oude Testament, getiteld Genesis, hebben de manicheeërs in de regel de kritiekpunten die we hierna zullen behandelen. Over de woorden: “In het begin maakte God de hemel en de aarde,”⁶ vragen ze: “In welk begin?” En ze zeggen: “Als God de hemel en de aarde maakte in een of ander begin van de tijd, wat deed Hij dan voordat Hij de hemel en de aarde maakte en waarom besloot Hij plotseling te maken wat Hij gedurende eeuwige tijden nooit eerder had gemaakt?”

Gn 1,1

Wij geven hun dit antwoord: God heeft in het begin de hemel en de aarde gemaakt, niet in het begin van de tijd maar in Christus, omdat Hij het Woord was bij de Vader waardoor en waarin alles is gemaakt.⁷ Want onze Heer Jezus Christus heeft op de vraag van de joden wie Hij was geantwoord: “Het begin, daarom spreek Ik ook tot u.”⁸

Maar ook als wij geloven dat God in het begin van de tijd de hemel en de aarde heeft gemaakt, moeten wij in elk geval begrijpen dat er vóór het begin van de tijd geen tijd was. God heeft immers ook de tijden gemaakt en daarom waren er geen tijden voordat Hij de tijden maakte. Wij kunnen dus niet zeggen dat er een of andere tijd was toen God nog niets had gemaakt. Hoe zou er immers een tijd zijn die God niet had gemaakt, als Hij zelf van alle tijden de maker is? En als de tijd tegelijk met de hemel en aarde ontstond, is er geen tijd te vinden waarin God de hemel en de aarde nog niet had gemaakt. Maar wanneer er wordt gevraagd: “Waarom heeft Hij plotseling besloten?” wordt daarmee gesuggereerd dat er tijd zou zijn voorbijgegaan waarin God niets heeft gemaakt, terwijl er helemaal geen tijd voorbij kon gaan die God nog niet had gemaakt, omdat Hij alleen maar de maker van de tijden kan zijn als Hij aan de tijden voorafgaat.

Het staat vast dat ook de manicheeërs de apostel Paulus lezen. Zij prijzen en eren hem, maar met een verkeerde verklaring van zijn brieven misleiden zij velen. Laten zij dus nu eens aan ons uitleggen wat de apostel Paulus bedoelt als hij zegt: “De kennis van de waarheid die beantwoordt aan de goedheid van God en die hoop geeft op het eeuwig

6 Gn 1,1 volgens de Latijnse tekst.

7 Vgl. Joh 1,1-2.

8 Joh 8,25 volgens de Latijnse tekst.

leven dat God, die niet liegt, vóór de eeuwige tijden heeft beloofd.”⁹ Want wat konden de eeuwige tijden vóór zich hebben? Ze moeten dus worden gedwongen om dat eens uit te leggen. Dan zullen ze begrijpen dat ze er niets van begrijpen, wanneer ze in het wilde weg willen bekritisieren wat ze nauwgezet hadden moeten onderzoeken.

Waarom scheidt God?

[4] Stel nu eens dat ze niet zeggen: “Waarom heeft God plotseling besloten de hemel en de aarde te maken?” maar het woord *plotseling* uit die zin weglaten en alleen maar vragen: “Waarom heeft God besloten de hemel en de aarde te maken?” Daarbij moeten we aantekenen dat we niet beweren dat deze wereld even oud is als God, omdat deze wereld niet op dezelfde manier eeuwig is als God eeuwig is. Want God heeft de wereld gemaakt en zo ontstonden, met de schepping die God heeft gemaakt, de tijden en daarom worden de tijden eeuwig genoemd. Toch zijn de tijden niet op dezelfde manier eeuwig als God eeuwig is, omdat God, die de maker is van de tijden, aan de tijden voorafgaat.

Zo zijn alle dingen die God heeft gemaakt zeer goed, maar niet goed op de manier zoals God goed is. Hij is immers de maker en zij de maaksels. En Hij heeft ze ook niet uit zichzelf voortgebracht zodat ze zouden zijn wat Hijzelf is. Nee, Hij heeft ze uit niets gemaakt zodat ze niet gelijk zouden zijn aan Hem door wie ze zijn gemaakt en ook niet gelijk aan zijn Zoon door wiens bemiddeling ze zijn gemaakt. Dat is immers logisch.

Als zij dus vragen: “Waarom heeft God besloten de hemel en de aarde te maken?” moet het antwoord aan hen luiden dat zij die de wil van God willen kennen eerst de invloed van de wil van de mens moeten leren kennen. Zij proberen namelijk te weten te komen wat de oorzaken zijn van de wil van God, terwijl de wil van God juist de oorzaak is van alles wat bestaat. Als de wil van God een oorzaak heeft, zou er iets bestaan wat aan de wil van God voorafgaat en het is een gruwel om dat te geloven.

Wie dus vraagt: “Waarom heeft God de hemel en de aarde gemaakt?” moet als antwoord krijgen: “Omdat Hij het wilde.” De wil van God is namelijk de oorzaak van de hemel en de aarde en daarom

9 Tit 1,1-2 volgens de Latijnse tekst.